

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 947.04 (УКР)

Щербак В.О.

ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню виникнення національно-визвольного руху в Україні. Увага акцентується на умовах, творцях та динаміці розгортання цього явища суспільно-політичного життя наприкінці XVI - першій половині XVII ст.

Національно-визвольний рух в Україні є однією з провідних тем вітчизняної історіографії. Дослідники не лише висвітлювали яскраві його прояви, а й пропонували періодизацію того чи іншого етапу. Відзначалися причини, рушійні сили, масштаби визвольного руху, конструктивні моменти, що формулювалися у меті та завданнях боротьби. Разом з тим поза увагою залишалося питання його генези, що зумовило довільне трактування в історичній літературі.

Вивчення генези будь-якого історичного явища передбачає з'ясування джерел та механізмів творення основних його елементів із дотриманням чіткої термінології для означення послідовності якісних змін. Це ж стосується і національно-визвольного руху в Україні. Його виникнення зумовлювалося об'єктивними чинниками: зростанням етнічної свідомості українців наприкінці XVI - першій половині XVII ст. та появою соціального прошарку, який ініціював розвиток визвольної боротьби. Аналізу поєднання означених чинників присвячена ця стаття.

Логіка студіювання питання потребує короткого викладу становища тогочасної України. Слід відзначити, що два десятиліття по Люблінській унії не змінили по суті її статусу у складі нової держави - Речі Посполитої. На Поділлі, Волині, Подніпров'ї продовжувало діяти литовське законодавство, адміністративні посади займала місцева знать. Новою віхою в урядовій політиці стало прийняття варшавським сеймом 1590 р. спеціальної конституції. «Простори незайнятих земель на прикордонні за Білою Церквою, - зазначалося в цьому документі, - не приносять ніякої користі, ані державної, ані приват-

ної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому» [1].

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості панування кулачного права або ж фізичної сили. Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася посиленням соціального гноблення через поступове запровадження фільваркового господарства. Часто власники виділених їм урядом земель утворювали нове поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актів матеріали кінця XVI - першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. В результаті грабіжницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіння ними.

Посилення соціального гноблення спостерігалось і в містах, переважна більшість яких перебувала у приватній власності магнатів. Так, лише в Київському воєводстві в першій половині XVII ст. з 205 - 150 належали Вишневецьким, Тишкевичам, Конецпольським та іншим можновладцям. Негативним явищем було зосередження керівних позицій в економічно розвинутих містах в руках іноземців - поляків, греків,

вірмен, євреїв [2]. Окрім сплати податків і виконання різноманітних повинностей, міщани залучалися до виконання шарварків, сторожування, утримання на лежах коронного війська. До соціального додавався національний гніт, українці не допускалися до міського самоврядування, обмежувалися у правах, заняттях ремеслом та торгівлею, місцем проживання.

Традиції толерантного ставлення до іновірців в Речі Посполитій були перервані Берестейською унією 1596 р. Вона викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, активізація діяльності братств.

В умовах відсутності власної держави і втрати елітою ролі виразника національних інтересів українського народу його самосвідомість розвивалася досить повільно. Лише з поширенням реформаційної ідеології, культурно-освітньої діяльності князя Костянтина Острозького, письменників-полемістів та виходу на арену суспільного життя козацтва спостерігається її поступове піднесення. Набуває поширення назва «Руський народ». Здебільшого він розглядається як такий, що зазнає національного гноблення. Так, львівський єпископ Гедеон Балабан (1598) писав про переслідування «ненависних ворогів і супостатів наших - ляхів, які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоренити» [3]. Львівські братчики в проекті промови до короля, поданому на сейм (1609), звертали увагу на те, що «неволен русин на прирощеної землі своєї руської уживати, в том-то руськом Львові» [4]. Чим далі виразніше окреслюється розуміння українцями себе як окремишньої від сусідів етнічної спільноти.

У боротьбі за розвиток освіти та культури представники патріотично налаштованої інтелігенції розвивають ідею спадкоємності вітчизняної історії від княжої Русі до XVII ст. Митрополит Йов Борецький, захищаючи козаків перед польським урядом, писав, що вони є нащадками «чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх моносілах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть» [5]. Важли-

вою для формування національної ідентичності була також ідея єдності українців незалежно від конфесії.

Ідея визвольного руху безпосередньо пов'язана з утвердженням в Україні наприкінці XVI ст. авторитету нової суспільної сили - козацтва. Це було зумовлено як кількісним його зростанням, так і початком боротьби за станові права. Козацький ідеал вільної людини, яка мала імунітетні права, дедалі глибше проникав у свідомість українського суспільства. Тому спроби уряду Речі Посполитої поширити кріпосницькі порядки на Подніпров'ї і Лівобережжі викликали рішучий протест насамперед тих, хто вважав себе «людьми лицарськими».

Уже протягом 1591-1593 рр. на територіях, які контролювалися козацьким військом, ліквідувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу, власті звернулися до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти.- В. Ш.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, попустошив.., до ґрунту хотів вивернути все коронне прикордоння і нас всіх вирізати» [6]. Тут же Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Тривога шляхти звучала й у зверненні до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині змушували міщан підпорядковуватися їхній адміністрації. Наслідком шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, говорилося: «Людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях» [7].

Скарги шляхти надходили до властей і в наступні три роки. Із Брацлавщини повідомлялося, що козаки скасовували місцеву адміністрацію, обкладали шляхетські маєтності контрибуцією і встановлювали власний присуд. Михайло Грушевський припускав можливість навіть погроз з боку козацьких ватажків на адресу польсько-шляхетського режиму в Україні [8].

Відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища ставить цю тезу під сумнів. Так само, як і наявність продуманих і коригованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню. Офіційні листи Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Григорія Лободи пронизані лояльністю до короля і шляхетського уряду. Пояснити такий епістолярний стиль козацьких ватажків можна традиціями, що тоді існували. Проте не останню роль відіграло і прагнення залишатися на державній службі, яка гарантувала права та привілеї.

Варшавський сейм виніс подяку Станіславу Жолкевському за придушення повстання в Україні і винагородив новими володіннями, зокрема урочищами Бориспіль, Горошин, Сліпорід на Сулі, тобто землями, які раніше належали реєстровій старшині. А королівський універсал від 1 вересня 1596 р. рекомендував шляхті та урядникам Київського, Брацлавського та Волинського воеводств заарештовувати і знищувати козаків, які «при замках, местех и местечках наших так и по селах наших господарских и шляхетских туляються и, без службы бавечисе, знову зась до таковогож купы збиратисе, поголоски о себе и пригрозки пушають» [9].

Козацтво підлягало всіляким утискам і переслідуванням з боку властей, адже з середини 90-х років XVI ст. саме воно фактично стало на чолі визвольного руху в Україні. Безумовно, що у згаданий період передчасно було б говорити про наявність сформованих завдань або чіткої програми такої боротьби. Разом з тим окремі козацькі прагнення і домагання свідчили про генезу цього суспільного явища. Це, насамперед, прагнення утвердити на волості козацький присуд, поширити козацькі права і привілеї не лише на реєстрових, а й на все козацтво.

Розгортання визвольного руху в Україні на початку XVII ст. зумовлювалося посиленням соціального гніту через спроби шляхти запровадити панщину на нових територіях. Так, серед населення Київщини та Брацлавщини зростала кількість покозачених, або ж «непослушних», які відмовлялися підпорядковуватися місцевим властям і визнавали лише козацький присуд. Цьому сприяло і знесення баніції з козаків за участь у Інфляндській війні. Повернувшись в Україну, вони почували себе тут повними господарями, що дуже турбувало шляхту.

Близько чотирьох років українське козацтво служило польському уряду у війні проти Московської держави. Десятки тисяч людей вилучалися із «звичайної послушності» і вливалися до козацьких загонів. За свідченням литовського

гетьмана Карла Ходкевича, восени 1611 р. на королівській службі перебувало до 30 тис. козаків. Зростання козацьких кадрів час від часу ставило польський уряд у складну ситуацію, оскільки коштів для їх оплати хронічно не вистачало. Королівські комісари змушені були по-блажливо ставитися до скарг та петицій шляхти про «козацьке панування в Україні». Відповідно козацьке право і козацький присуд невинно поширювалися серед населення, насамперед на Подніпров'ї та Лівобережжі. Вони спиралися на «козацькі заслуги», претензії за неоплату служби тощо. При цьому козаки нерідко розорювали панські маєтки, грабували шляхту під приводом збирання «стації» [10].

На прохання окремих магнатів, чії маєтки найбільше постраждали від козаків, сейм ухвалив постанову «Про українську козацьку сваволю» (1611). В ній зазначалося: «З огляду на те, що українська сваволя бере дуже гору під виглядом служби нашої і чинить великі і нестерпні шкоди та кривди шляхетському стану в його маєтностях і наших королівських, слід проводити набір на державну службу козаків лише у виняткових випадках, а «приповідні листи» на вербування надавати лише місцевим шляхтичам, чії маєтки могли б послужити порукою за шкоди, завдані козаками» [11]. Однак через зростаючу потребу у війську до нього набирали поряд з козаками представників інших соціальних верств, у тому числі й люмпенського прошарку, а також авантюристів. Усі вони після перебування на службі держави або окремого магната не бажали повертатися і не поверталися до свого попереднього становища. Не випадково завершення московської авантюри збіглося з піднесенням визвольного руху в Україні.

Наприкінці 1613 р. Сигізмунд III видав універсал, в якому містився наказ козакам залишати «лежі» в королівщинах, розформувати загони і розійтися по домівках. Виступи на волостях були підтримані запорожцями. За свідченням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, козаки, вийшовши великим військом із Запорожжя на волості, почали погрози і утиски чинити «людям всякого стану» по всій Україні. Шляхта Брацлавського воеводства відрядила свою депутацію до Жолкевського з проханням про допомогу.

Суворі постанови сейму і погрози окремих магнатів силою припинити «козацьке свавілля» виявилися малоефективними. Тому вже наступного року король прийняв рішення послати в Україну кварцяне військо на чолі зі Станіславом Жолкевським. Під час переговорів з козаками,

очолованих Петром Сагайдачним, поблизу Житомира королівські комісари висунули ультиматум, згідно з яким реєстровці повинні були постійно перебувати на Запорозжжі для охорони кордону, а їхні сім'ї на волостях - під владою панів. Разом з коронним військом реєстровці мали запобігати формуванню невідпорядкованих владі козацьких загонів. З метою заохочення реєстрових козаків комісари пообіцяли збільшити платню.

Полагодження на деякий час стосунків властей з реєстровими козаками аж ніяк не означало припинення визвольного руху в Україні, головним рушієм якого стали покозачені селяни та міщани. В королівській інструкції сеймикам від 10 січня 1616 р. зазначалося: «Його королівська милість, спираючись на повідомлення окремих панів-сенаторів, добре обізнаних із українськими заворушеннями, нагадує вашим милостям про велику небезпеку, що висить над державою у зв'язку з козацькою сваволею. Кількість свавільників по різних місцях сягає до 14 тисяч, і їх відвага, згубна для держави, готова на будь-яке зло. Нічого тут не зарадили ні комісії, ні запропоновані на сеймах способи їх приборкання. Над усім бере верх це тяжке свавілля, що штовхає нас до ворожнечі з сусідніми державами, до втягнення у війну. Як із цим бути далі, як розігнати такі ватаги, як їх потім втихомирити - Й. К. М. зволить передати це на розсуд вашим милостям...» [12]. На варшавському сеймі восени того ж року пропонувалося запровадити смертну кару щодо всіх, хто самовільно оголосить себе козаком. Реалізацією цього закону мали зайнятися спеціальні чиновники - інстигатори. Однак у джерелах не збереглося жодних відомостей про негайне запровадження таких посад. Тим часом антишляхетські виступи тривали. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський закликав уряд вжити рішучих заходів для придушення народних рухів, насамперед у «придніпровських містах».

Участь козаків у війнах з Московською державою та султанською Туреччиною, безумовно, відволікала їх сили від власне українських проблем. Проте козацтво за будь-яких умов не стояло осторонь визвольної боротьби. Становище в Україні після Хотинської війни об'єктивно сприяло цьому процесу. Більшість учасників боїв з турецькими агресорами розташувалася в шляхетських маєтках на Київщині. До них приєднувалися місцеві жителі, які теж оголошували себе козаками. На варшавському сеймі 1623 р. князь Єжи Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних.

Тривога властей посилювалася і через поведінку реєстрового козацтва, гетьманом якого, всупереч волі королівських комісарів, було обрано Оліфера Голуба. У листі до київського біскупа Сигізмунд III писав: «Перемогу одержала сильна чернь, не згодившись з нашою волею, ні з намірами Речі Посполитої, які ґрунтувалися на попередніх постановах з козаками» [13]. Для утримання козаків під контролем на сеймі 1623 р. пропонувалося збільшити кількість тих, хто перебуває на королівській службі, з 3 до 5 тис. Але відсутність коштів у казні не дозволила реалізувати цей задум. Більше того, їх не вистачало і на оплату кварцяного війська. Коли восени 1623 р. коронний гетьман одержав наказ вирушити в Україну, то він не був цілком впевнений у боєздатності жовнірів і мав надію отримати допомогу від місцевих магнатів.

На об'єднанні зусиль кварцяного війська та магнатських загонів мали намір опертися королівські комісари для придушення козацького повстання в Україні під проводом гетьмана Марка Жмайла (1625). Про серйозні наміри повстанців здогадувалися й місцеві власті, які доповіли про це у Варшаву. Тривогу уряду викликали й відомості про зносини козаків з Московською державою, У королівському універсалі містився заклик до «головных панов сенаторов и тамошних именитых людей, чтобы они, совместно с паном гетманом, применили всевозможные средства, годные для подавления этого своеволья» [14].

Похід на Подніпров'я супроводжувався розбоями і насильствами жовнірів над покозаченим населенням. До основних сил приєдналися загони шляхтичів Томаша Замойського, Костянтина Вишневецького, Єжи Заславського, Станіслава Потоцького, Мартина Казановського, Яна Даниловича, Адама Калиновського, Януша Тишкевича. Окремі повстанські загони з Білої Церкви, Фастова, Василькова почали відходити в напрямку Черкас. До цього міста йшло із Запорозжжя козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом, який організував поблизу Крилова укріплений табір, куди 19 жовтня прибули королівські комісари з ультимативними вимогами. Урядовці пропонували підкоритися старшому, якого призначить Станіслав Конєцпольський, і видати організаторів богуславських, корсунських, канівських та інших виступів, на що одержали «зухвалу відповідь».

Після кількох жорстоких боїв поблизу Курукового озера коронний гетьман 22 жовтня запропонував нові умови перемир'я. Два дні в таборі повстанців йшло бурхливе обговорення

кожного з його пунктів. Особливе незадоволення викликало прагнення шляхти обмежити кількість реєстрових та вимога видати на розправу організаторів повстання. Зрештою козацьку булаву козаки передали Михайлу Дорошенку, який і підписав угоду з Станіславом Конецпольським.

Згідно з Куруківським договором, козацький реєстр збільшувався до 6 тис., з яких одна тисяча мала постійно перебувати на Запорозжі (в залозі), щоб не допускати туди втікачів з панських маєтків. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, а також відмовитись від морських походів і стосунків з іноземними державами [15].

Виконання козацтвом умов договору фактично означало ізоляцію тих, хто перебував на державній службі, від інших соціальних верств, у тому числі й людей, які давно вважали себе козаками. Створення шести реєстрових полків за територіальним принципом - Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Черкаського, Переяславського - мало на меті надати їм поліційні функції як на Січі, так і на волостях перед наростаючим народним рухом. Козаки, які залишилися поза реєстром, з цього часу почали зорганізовуватись у власні структури, обирати старшину і ватажка. Саме нереєстрове козацтво стало в майбутньому найбільш боєздатною і організованою силою національно-визвольного руху.

Неодноразові затримки платні за службу, свавілля королівської адміністрації й окремих шляхтичів викликали зростання невдоволення й серед реєстрових козаків. Про це свідчить їх рішення відмови брати участь у війні проти Швеції навесні 1627 р. Влітку того ж року путивльські воєводи повідомляли в Москву, що реєстрове козацтво не бажає більше служити польсько-шляхетському уряду, «а как де их не мера будет, и они де пойдут служить государю царю и великому князю Михайлу Федоровичу» [16]. Спільно з «випищиками» вони нерідко без згоди властей ходили в походи на Чорне море, що викликало напруженість у польсько-турецьких відносинах і відповідно гнів магнатів та короля.

З метою попередження козацьких рухів в Україні наприкінці 1629 р. уряд Речі Посполитої після закінчення війни зі Швецією направив у Київське воєводство значну частину кварцяного війська. Вперше воно розташувалося на території, населеній переважно козаками і незакріпченими селянами. Однак невдовзі тут розгорнулося могутнє повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). З реляції коронного гетьмана Станіслава Конецпольського на варшавсь-

кому сеймі дізнаємося, що повстанці повидавали «універсали, що справа за віру йде, щоб збиралися всі, хто був колись козаком і хто хоче ним бути: обіцяли їм всілякі вольності давні» [17]. В цих лаконічних положеннях універсалу чітко прослідковується глибина усвідомлення козацькими ватажками завдань і перспектив боротьби. У зв'язку зі значним покозаченням селян і міщан вимога здобуття «козацьких вольностей» означала по суті для них законодавче оформлення особливого правового статусу козацтва. У гасло «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського панування, знищення католицизму й уніатства.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Тараса Федоровича. Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до повстанського війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я і вливалися до загонів повстанців. На початку квітня путивльські воєводи Михайло Бутурлін і Василь Ляпунов доповідали в Москву, що «из Запорог пришло тысяч з 10». Вони ж підкреслювали визвольний характер народного руху: «Збираютца изо всех городков козаки, которые гроши мали (реєстрові. - В. Ш.), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонянь им из Киева и изо всех городков после великодня поляков» [18].

Здійснивши рейд по Подніпров'ю, де до козаків приєдналися десятки загонів повстанців з Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Тарас Федорович організував укріплений табір поблизу Переяслава. Маневр козацького війська був зумовлений необхідністю об'єднання сил окремих загонів народних месників на Лівобережній Україні і організацією укріпленого табору з використанням Дніпра як природного оборонного рубежу. Охороні переправ через річку, насамперед поблизу міст і містечок, Тарас Федорович надавав великого значення з самого початку виступу. За свідченням Григорія Гладкого, який за дорученням царського уряду в черговий раз прибув в Україну, у повстанській армії налічувалося близько 37 тис. чоловік [19].

З початку травня протягом трьох тижнів тривали бої під Переяславом. Григорій Гладкий, який перебував в оточеному таборі, розповідав пізніше в Путивлі: «У польских, де государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побии-

вали» [20]. Достовірність цих фактів засвідчують і листи Станіслава Конецпольського до короля з проханням допомоги. Коронний гетьман визнавав зростаючий опір повстанців, незважаючи на шалені штурми їхнього табору. Становище коронного війська ускладнювалося й активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Вони громили окремі жовнірські частини на шляху до Переяслава, блокували переправи ворога на лівий берег Дніпра.

Відсутність підкріплення та людські втрати поставили коронне військо у скрутне становище. Крім того, як вказував літописець: «Жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на нього (Конецпольського. - В. Ш.) поднести же їх так много погинуло і гине, а не платять їм» [21]. Очевидно, саме тому ініціатором переговорів виступив коронний гетьман. У декларації, надісланій Станіславом Конецпольським до табору Тараса Федоровича під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: а) збереження Куруківського договору; б) видача Тараса Федоровича; в) визнання старшого, якого призначить король; г) об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін; д) розпуск нереєстрового козацтва; е) повернення полонених жовнірів [22].

Пропозиції викликали неоднозначну реакцію в стані повстанців. Більшість козацької старшини, враховуючи критичне становище коронного війська, прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. Окремі козацькі ватажки, в тому числі й Тарас Федорович, не бажали йти на угоду з противником, тому вони з частиною козаків відійшли на Запорожжя. Подальші переговори від імені повстанців повів Антон Бут. Він прийняв в основному пропозиції коронного гетьмана, що й було зафіксовано в Переяславській угоді 8 червня 1630 р. Фактично вона була спрямована проти інтересів основної маси учасників - «випишиків», селян і міщан, які мали повертатися в панські маєтки. Реєстрове козацтво не було покаране за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки - реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чоловік. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема складним становищем у рядах коронного війська через затримку платні й наближенням строку закінчення Деулінського перемир'я.

Питання про становище в Україні розглядалося варшавським сеймом 1631 р. У звіті королівських комісарів про наслідки повстання, очолюваного Тарасом Федоровичем, містилася харак-

теристика його рушійних сил: «Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопи без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти» [23]. Отже, власті розуміли небезпеку об'єднання зусиль селян, міщан та козаків, прагнення одержати козацький «титул», «порад», які йшли від козацьких ватажків і зачіпали інтереси польських властей в Україні. Сигізмунд III звернувся до сенаторів із закликом: «Оскільки їм (козакам. - В. Ш.) нічого не варто за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі, для утримання їх у покорі... треба зміцнити Україну надійною охороною» [24].

Кількісне зростання козацтва і успіхи у протидії магнатам та урядовцям приводило до поступового усвідомлення власних сил. Яскравим прикладом цього може послугувати рішення Корсунської ради (жовтень 1632), на якій було декларовано, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр» [25]. Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме - Лівобережній Україні. По суті йшлося про наміри утворення власної козацької республіки. Від старшинства було усунено Івана Кулагу, а на його місце обрано соратника Тараса Федоровича - Андрія Діденка.

Список старшини Війська Запорозького постає зі свідчень учасника наступної козацької ради, на яку зібралися «изо всех украинских городов выборных черкас по пяти человек», тобто фактично верхівка з кожного полку. Це були, зокрема, полковники: Данило Білоцерківець, Тарас Федорович, Оліфер Голуб, Роман Пашенко, Лаврін Писаренко, Михайло Пивоваренко, військові судді Яцина Лютренко та Іван Гирия. Саме цей склад старшини формулював положення інструкції на елекційний сейм, а потім з жалем сприйняв рішення про відмову козакам брати участь у виборі короля: «Прикро і те нам чути, що в. м. пани визнали нас через комісарів куруківських членами тіла Речі Посполитої, а тепер при обранні Короля Його Милості зволите нас віддаляти. Хоч із жалем нам доводиться це терпіти, однак мусимо залишатися при волі м.в. панів, сподіваючися, що в. м. пани схочете обрати такого пана, котрий не захоче чинити кривд

кожній нації в їх правах, свободах і вольностях, присягнутих королями, їх мостями; що В.М., наші м.панове, не захочете зичити того нам, вірним слугам, щоб ми втратили надію на милість Бога і в.м. панів, совість, заради яких ми жертвуємо своїми худобами, достатками, врешті і своїм життям» [26].

Підписанням Поляновського мирного договору (1634) закінчилася війна між Московією і Річчю Посполитою. Припинення військових дій на східних кресах останньої зумовлювалося зростаючою загрозою для країни з боку Османської імперії. Турецький султан Мурад IV (1623-1640) настійно вимагав від Владислава IV повного знищення українського козацтва, яке перешкоджало реалізації агресивних планів Стамбула. Водночас повернення в Україну козацьких контингентів не віщувало спокійного життя властям. На їх прохання сейм (1635) прийняв постанову «Про припинення козацького свавілля». Серед основних її пунктів було збільшення жовнірських гарнізонів на Подніпров'ї, заборона морських походів запорожців та сприяння їм з боку українських шляхтичів, будівництво Кодацького замку. Створення нового форпосту колоніального режиму шляхти в Україні свідчило про недовіру уряду Речі Посполитої до реєстрового війська та його залоги на Запорозжжі. Розуміючи значення Кодацької фортеці, запорозькі козаки на чолі з гетьманом Іваном Сулимою в серпні 1635 р. штурмом здобули її, знищивши гарнізон найманців. Повстання мало реальні можливості поширитися на все Подніпров'я, але королівським комісарам з допомогою реєстрових вдалося його придушити.

Справу Сулими продовжив Павло Бут, більш відомий в народі як Павлюк. Скасуванням смертного вироку, винесеного йому за участь у виступі запорожців 1635 р., магнати прагнули використати впливову серед козаків особу для підризу визвольного руху в Україні. Проте власті помилилися, і вже наступного року Чигиринський полк, куди був відправлений Павлюк, відмовився від підпорядкування королівському реґіментарю в козацьких справах Лукашу Жолкевському. З обранням на козацькій раді Павла Бута гетьманом (1637) розпочалося нове козацьке повстання.

У листі Станіслава Конєцпольського до Владислава IV від 14 серпня 1637 р. йшлося про масове розповсюдження «по містах і містечках» Подніпров'я універсалів Павлюка і його найближчих соратників. У них містилися заклики вступати до козацького війська, а також погрози шляхті розправою у випадках переслідування

козаків, навіть не вписаних до реєстру. Характерним був універсал Карпа Скидана від 24 жовтня 1637 р., адресований «всьому поспільству» українському. В ньому, зокрема, говорилося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасишесь кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться лицарям, на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно» [27]. Спеціальне звернення адресувалося реєстровому війську, в якому містився заклик до спільної боротьби «проти цих душманів наших і ворогів нашої віри». Універсали знаходили широкий відгук серед населення і сприяли масовим втечам на Запорозжжя. Так, білоцерківський підстароста писав князю Станіславу Любомирському, що «на Запорозжжі зібралось безліч люду і ледве не більше такого, який не має ні самопалів, ні іншої зброї» [28].

Намагаючись запобігти розмаху повстання, коронний гетьман 24 серпня 1637 р. видав універсал, адресований місцевим урядникам, старостам і державцям в Україні, закликаючи заарештовувати і карати реєстрових, які приєдналися до Павлюка. «Незважаючи на присягу, - говорилося в документі, - віру, добродетель і повинність свою по відношенню до величності Й. К. М., деякі бунтівники вчинили заколот у Війську Й. К. М. Запорозькому і, скаравши старшину, збирають до себе багато свавільного народу. Щоб перешкодити їх успіху, закликаю вас іменем Й. К. М., щоб ви тих, які вже приєдналися до свавільної маси народу і протягом двох тижнів не покаялись і не повернулися звідти, не вважали козаками і, позбавивши їх всіх вольностей, наданих реєстровим козакам, виконуючим свої обов'язки, старались заарештувати і відіслати до мене. Якщо б ваші милості не змогли їх затримати, то ви маєте карати їх жінок і дітей, а будинки їх знищувати, оскільки краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники Й. К. М. і Речі Посполитої» [29]. Отже, власті насамперед намагалися завдати жорстокого удару по козацтву як рушійній силі визвольного руху проти польсько-шляхетського гноблення. Водночас на волостях утворювалися повстанські загони з покозаченого населення. В маетках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в остерському старостві - загони Івана Коростеля та Пирога, на Пе-

реяславщині - Богдана Кизима, а на Лубенщині - його сина Кизименка.

Основна битва між ворогуючими сторонами відбулася 6 грудня 1637 р. поблизу с. Кумейки. Карателі дивувалися високій дисципліні козацького війська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки і сотні. Повстанці рухалися з прапорами під грім гарматних пострілів, що, за словами Шимона Окольського, «являло собою досить вражаюче видовище» [30]. Перевага кварцяного війська в озброєнні, а особливо в кінноті, вирішила долю бою під Кумейками. Спроби налагодити зв'язок з Лівобережжям для продовження боротьби не мали успіху. Козацьке посольство до Бахчисарая отримало відмову хана подати повстанцям військову допомогу. Під час переговорів з польним гетьманом Миколою Потоцьким Павло Бут був зрадницьки схоплений і відправлений до Варшави на страту. Від імені повстанців акт капітуляції під Боровицею підписав писар Війська Запорозького Богдан Хмельницький, тимчасовим старшим був призначений Ілляш Караїмович. Під час карального рейду по Лівобережжю жовніри розгромили окремі повстанські загони і жорстоко розправилися з їх ватажками Богданом Кизимом, Кизименком, Кушем та ін.

На початку 1638 р. Владислав IV доручив Адаму Киселю та Миколі Потоцькому негайно здійснити ревізію козацького реєстру. На Запорожжя вирушило військо на чолі з королівським комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого входила й частина реєстровців. Спроба штурмом оволодіти Січчю не принесла бажаних успіхів. У листі до Станіслава Конєцпольського Мелецький скаржився: «З допомогою козаків важко воювати проти їх же народу - як вовком орати» [31]. Реалізувати урядовий наказ коронний гетьман вирішив за підтримки кварцяного війська, призначивши його керівником магната Станіслава Потоцького.

Новий козацький гетьман Яків Острянин в універсалі від 10 березня 1638 р. досить чітко поставив завдання повстанцям, а саме: «Щоб скинути при божій помочі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство» [32]. Такими ж конкретними мали бути і військові дії. Виступивши із

Січі, Острянин зосередився на розгромі жовнірських загонів на Лівобережжі до того, як вони об'єднуються.

Основні збройні сутички між коронним військом і повстанцями відбулися на Полтавщині, в районі Лубен. Після кількох перемог Яків Острянин головним вважав відбиття нових ворожих сил, які підходили до Лубен, але скоро йому самому довелося відступати до Жовнина. Останнім оплотом повстанців став табір на «Старці» - одному зі старих дніпровських русел у кількох верстах південніше гирла Сули. Понад місяць козаки тримали оборону без зовнішньої підтримки, оскільки загони, які йшли на допомогу з Правобережжя під проводом Нестора Бардаченка, Сави, Солами, Мурка, Філоненка були розгромлені. В одному з послань Миколі Потоцькому Дмитро Гуня писав, що козаки «готові померти і всі до останнього зложити голови, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками» [33]. Згідно з умовами угоди від 7 серпня 1638 р. повстанці зобов'язувалися здати артилерію, визнати призначених їм старшин і відправити в панські маєтки селян. Невдовзі на козацькій раді в Києві реєстровці прийняли умови, в основу яких була покладена «Ординація».

Потенціал козацтва як авангарду національно-визвольного руху повною мірою розкрився у 1648-1657 рр. Воно очолило боротьбу проти іноземного гніту і відіграло в ній організуючу роль. Водночас, козацтво стало генератором державотворчого процесу в Україні.

Отже, зростання етнічної свідомості українців наприкінці XVI - у першій половині XVII ст. та утвердження козацтва як могутньої суспільної сили стали головними чинниками зародження визвольної боротьби. Її завдання кристалізувалися в середовищі тогочасної інтелігенції і козацької еліти. Водночас, зміст закликів козацьких вождів об'єктивно репрезентував інтереси широких соціальних верств: визволення від іноземного гніту, ліквідація унії, знищення кріпацтва і встановлення козацького самоврядування. В ході народних виступів, відстоюючи станове права під прапором православ'я, козацтво стало провідником національно-визвольного руху в Україні.

1. Volumina legum.- Petersburg, 1859.- Т. 2.- С. 318.
2. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.).- К., 1975.- С. 39.
3. Цит. за: Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI - на початку XVII ст. // Український історичний журнал.- 1966.- № 2.- С. 82.

4. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII ст. - К., 1966. - С. 102.
5. Борецький І. Простатція // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI - початок XVII ст.- К., 1988.- С.323.
6. Listy Stanisława Żolkiewskiego 1584—1620.— Krakow, 1868. - S. 27.

7. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.- К., 1993.- С. 346.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси.- К., 1995.- Т. 7.- С. 306.
9. Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР).- К., 1863. - Ч. 3.- Т. 1.- С. 131.
10. Жерела до історії України-Руси.-Львів, 1908.- Т. 8.- С. 127.
11. Volumina legum.- Petersburg, 1858.- Т. 3.- С. 16.
12. Селянський рух на Україні...- С. 352.
13. *Михайлина П. В.* Вказ. праця.- С. 98.
14. Воссоединение Украины с Россией.- М., 1954.- Т. 1.- С. 64.
15. Архив ЮЗР- Ч. 3.- Т. 1.- С. 285-291.
16. Акты Московского государства.- М., 1890.- Т. 1.- С. 215.
17. Селянський рух на Україні...- С. 239.
18. Воссоединение Украины с Россией...- Т. 1.- С. 82.
19. *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси.- СПб., 1874.- Т. 1.- С. 317.
20. Історія України в документах і матеріалах.- К., 1941.- Т. 3.- С. 89.
21. Львівський літопис // *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження.- К., 1970. - С. 110.
22. Жерела до історії України-Руси.- Т. 8.- С. 345-346.
23. Центральний державний історичний архів України.- Ф. 1230.- Оп.- Спр. 142.- Арк. 281.
24. Воссоединение Украины с Россией...- Т. 1.- С. 96.
25. Там само.- С. 29.
26. *Мицик Ю. А.* Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих всеукр. істор. читань.- Київ; Черкаси, 1997.- С. 30.
27. Dyaryusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronem I zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego (далі - Dyaryusz...)- Krakow, 1858.- S. 26.
28. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису.- Ф. 2.- Спр. 13402.- Арк. 265.
29. Воссоединение Украины с Россией...- Т. 1.- С. 179.
30. Dyaryusz... - S. 50.
31. Історія України в документах і матеріалах.- Т. 3.- С. 98.
32. *Самійло Величко.* Літопис.- К., 1991.— Т. 1.- С. 294.
33. Dyaryusz...- S. 151.

V. Shcherbak

GENESIS OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN UKRAINE

The article is dedicated to the investigation of the National Liberation movement in Ukraine. The stress is placed on the conditions, creators and dynamic of the development of this event in the social-political life at the late 16th-first half of 17th c.